

॥ वेदान्तसार ॥ ॥

अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम् ।
आत्मानमखिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये ॥ १ ॥
अर्थतोऽप्यद्वयानन्दानतीतद्वैतभानतः ।
गुरुनाराध्य वेदान्तसारं वक्ष्ये यथामति ॥ २ ॥
वेदान्तो नामोपनिषत्प्रमाणं तदुपकारीणि
शारीरकसूत्रादीनि च ॥ ३ ॥
अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात् तदीयैः एव अनुबन्धैः
तद्वत्तासिद्धेः न ते पृथगालोचनीयाः ॥ ४ ॥
तत्र अनुबन्धो नाम अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि ॥ ५ ॥
अधिकारी तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगताखिल-
वेदार्थोऽस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं
नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्मषतया
नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता ॥ ६ ॥
काम्यानि - स्वर्गादीष्टसाधनानि ज्योतिष्टोमादीनि ॥ ७ ॥
निषिद्धानि - नरकाद्यनिष्टसाधनानि ब्राह्मणहननादीनि ॥ ८ ॥
नित्यानि - अकरणे प्रत्यवायसाधनानि सन्ध्यावन्दनादीनि ॥ ९ ॥
नैमित्तिकानि - पुत्रजन्माद्यनुबन्धीनि जातेष्ट्यादीनि ॥ १० ॥
प्रायश्चित्तानि - पापक्षयसाधनानि चान्द्रायणादीनि ॥ ११ ॥
उपासनानि - सगुणब्रह्मविषयमानसव्यापाररूपाणि
शाण्डिल्यविद्यादीनि ॥ १२ ॥
एतेषां नित्यादीनां बुद्धिशुद्धिः परं प्रयोजनमुपासनानां
तु चित्तैकाग्र्यं ” तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति यज्ञेन” [बृ उ ४ । ४ । २२] इत्यादि श्रुतेः
” तपसा कल्मषं हन्ति” [मनु १२ - १०४]
इत्यादि स्मृतेश्च ॥ १३ ॥
नित्यनैमित्तिकयोः उपासनानां त्ववान्तरफलं
पितृलोकसत्यलोकप्राप्तिः
” कर्मणा पितृलोकः विद्यया देवलोकः” [बृ उ १-५-१६]
इत्यादिश्रुतेः ॥ १४ ॥
साधनानि - नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थफलभोगविराग-
शमादिषट्कसम्पत्तिमुमुक्षुत्वानि ॥ १५ ॥

नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावद् ब्रह्मैव नित्यं वस्तु
 ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनम् ॥ १६ ॥
 ऐहिकानां स्रक्चन्दनवनितादिविषयभोगानां
 कर्मजन्यतयानित्यत्ववदामुष्मिकाणामप्यमृतादि-
 विषयभोगानामनित्यतया तेभ्यो नितरां विरतिः -
 इहामुत्रार्थफलभोगविरागः ॥ १७ ॥
 शमादयस्तु - शमदमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाख्याः ॥ १८ ॥
 शमस्तावत् - श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निग्रहः ॥ १९ ॥
 दमः - बाह्येन्द्रियाणां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्यो निवर्तनम् ॥ २० ॥
 निवर्तितानामेतेषां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्यो उपरमणमुपरतिरथवा
 विहितानां कर्मणां विधिना परित्यागः ॥ २१ ॥
 तितिक्षा - शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता ॥ २२ ॥
 निगृहीतस्य मनसः श्रवणादौ तदनुगुणविषये च
 समाधिः - समाधानम् ॥ २३ ॥
 गुरूपदिष्टवेदान्तवाक्येषु विश्वासः - श्रद्धा ॥ २४ ॥
 मुमुक्षुत्वम् - मोक्षेच्छा ॥ २५ ॥
 एवम्भूतः प्रमाताधिकारी " शान्तो दान्तः"
 [वृ उ ४ । ४ । २३] इत्यादिश्रुतेः । उक्तञ्च -
 " प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय च
 प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे ।
 गुणान्वितायानुगताय सर्वदा
 प्रदेयमेतत् सततं मुमुक्षवे ॥ २६ ॥ "
 (उपदेशसाहस्री ३२४ । १६ । ७२)
 विषयः - जीवब्रह्मैक्यं शुद्धचैतन्यं प्रमेयं
 तत्र एव वेदान्तानां तात्पर्यात् ॥ २७ ॥
 सम्बन्धस्तु - तदैक्यप्रमेयस्य तत्प्रतिपादकोपनिषत्प्रमाणस्य
 च बोध्यबोधकभावः ॥ २८ ॥
 प्रयोजनं तु - तदैक्यप्रमेयगताज्ञाननिवृत्तिः
 स्वस्वरूपानन्दावाप्तिश्च " तरति शोकम् आत्मवित्
 (छां उ ७ । १ । ३)
 इत्यादिश्रुतेः " ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति "
 (मुण्ड उ ३ । २ । ९)
 इत्यादिश्रुतेश्च ॥ २९ ॥
 अयमधिकारी जननमरणादिसंसारानलसन्तप्तो दीप्तशिरा
 जलराशिमिवोपहारपाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसृत्य
 तमनुसरति " तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः

श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ” (मुण्ड उ १ । २ । १२)

इत्यादिश्रुतेः ॥ ३० ॥

स गुरुः परमकृपयाध्यारोपापवादन्यायेनैनमुपदिशति

” तस्मै स विद्वानुपसन्नया सम्यक्

प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।

येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं

प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ ”

(मुण्ड उ १ । २ । १३)

इत्यादिश्रुतेः ॥ ३१ ॥

~~~~~

२

असर्पभूतायां रज्जौ सर्पारोपवत् वस्तुनि अवस्त्वारोपः - अध्यारोपः ॥ ३२ ॥

वस्तु - सच्चिदानन्दमद्वयं ब्रह्म अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽवस्तु ॥ ३३ ॥

अज्ञानं तु - सदसद्भयामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि

भावरूपं यत्किञ्चिदिति वदन्त्यहमज्ञ इत्याद्यनुभवात् ” देवात्मशक्तिं

स्वगुणैर्निगूढाम् ” (श्वेत उ १ । ३) इत्यादिश्रुतेः ॥ ३४ ॥

इदमज्ञानं समष्टिव्यष्ट्यभिप्रायेणैकमनेकमिति च व्यवह्रियते ॥ ३५ ॥

तथाहि यथा वृक्षाणां समष्ट्यभिप्रायेण वनमित्येकत्वव्यपदेशो

यथा वा जलानां समष्ट्यभिप्रायेण जलाशय इति तथा नानात्वेन

प्रतिभासमानानां जीवगताज्ञानानां समष्ट्यभिप्रायेण तदेकत्वव्यपदेशः

” अजामेकां ” (श्वेत उ ४ । ५) इत्यादिश्रुतेः ॥ ३६ ॥

इयं समष्टिरुत्कृष्टोपाधितया विशुद्धसत्त्वप्रधाना ॥ ३७ ॥

एतदुपहितं चैतन्यं सर्वज्ञसर्वेश्वरत्वसर्वनियन्तृत्वादिगुणकमव्यक्तमन्तर्यामी

जगत्कारणमीश्वर इति च व्यपदिश्यते सकलाज्ञानावभासकत्वात् ।

” यः सर्वज्ञः सर्ववित् ” (मुण्ड उ १ । १ । ९) इति श्रुतेः ॥ ३८ ॥

ईश्वरस्येयं समष्टिरखिलकारणत्वात्कारणशरीरमानन्दप्रचुरत्वा-

त्कोशवदाच्छादकत्वाच्चानन्दमयकोशः सर्वोपरमत्वा-

त्सुषुप्तिरत एव स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चलयस्थानमिति च उच्यते ॥ ३९ ॥

यथा वनस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण वृक्षा इत्यनेकत्वव्यपदेशो यथा वा जलाशयस्य

व्यष्ट्यभिप्रायेण जलानीति तथाज्ञानस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण

तदनेकत्वव्यपदेशः ” इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ” (ऋग्वेद ६ । ४७ । १८)

इत्यादिश्रुतेः ॥ ४० ॥

अत्र व्यस्तसमस्तव्यापित्वेन व्यष्टिसमष्टिताव्यपदेशः ॥ ४१ ॥

इयं व्यष्टिर्निकृष्टोपाधितया मलिनसत्त्वप्रधाना ॥ ४२ ॥

एतदुपहितं चैतन्यमल्पज्ञत्वानीश्वरत्वादिगुणकं प्राज्ञ

इत्युच्यत एकाज्ञानावभासकत्वात् ॥ ४३ ॥

अस्य प्राज्ञत्वमस्पष्टोपाधितयानतिप्रकाशकत्वात् ॥ ४४ ॥
 अस्यापीयमहङ्कारादिकारणत्वात्कारणशरीरमानन्द-
 प्रचुरत्वात्कोशवदाच्छादकत्वाच्चानन्दमयकोशः
 सर्वोपरमत्वात्सुषुप्तिरत एव स्थूलसूक्ष्मशरीरप्रपञ्च-
 लयस्थानमिति च उच्यते ॥ ४५ ॥
 तदानीमेतावीश्वरप्राज्ञौ चैतन्यप्रदीप्ताभिरतिसूक्ष्माभि-
 रज्ञानवृत्तिभिरानन्दमनुभवतः ” आनन्दभुक् चेतोमुखः
 प्राज्ञः ” (माण्डू उ ५) इति श्रुतेः सुखमहमवाप्सम्
 न किञ्चिदवेदिषमिथ्युत्थितस्यपरामर्शोपपत्तेश्च ॥ ४६ ॥
 अनयोः समष्टिव्यष्ट्योर्वनवृक्षयोरिव जलाशय-जलयोरिव वाभेदः ॥ ४७ ॥
 एतदुपहितयोरीश्वरप्राज्ञयोरपि वनवृक्षावच्छिन्नाकाशयोरिव
 जलाशयजलगतप्रतिबिम्बाकाशयोरिव वाभेदः ” एष सर्वेश्वर
 (एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि
 भूतानाम्) ” (माण्डू उ ६) इत्यादि श्रुतेः ॥ ४८ ॥
 वनवृक्षतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलाशयजलतद्गतप्रतिबिम्बाकाशयो-
 र्वाधारभूतानुपहिताकाशवदनयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययो-
 राधारभूतं यदनुपहितं चैतन्यं तत्तुरीयमित्युच्यते
 ” शान्तं शिवमैद्वतं चतुर्थं मन्यन्ते (स आत्मा स विज्ञेयः) ”
 (माण्डू उ ७) इत्यादिश्रुतेः ॥ ४९ ॥
 इदमेव तुरीयं शुद्धचैतन्यमज्ञानादितदुपहितचैतन्याभ्यां तप्तायः
 पिण्डवदविविक्तं सन्महावाक्यस्य वाच्यं विविक्तं सल्लक्ष्यमिति चोच्यते ॥ ५० ॥
 अस्याज्ञानस्यावरणविक्षेपनामकमस्ति शक्तिद्वयम् ॥ ५१ ॥
 आवरणशक्तिस्तावदल्पोऽपि मेघोऽनेकयोजनायतमादित्य-
 मण्डलमवलोकयितृनयनपथपिधायकतया यथाच्छादयतीव
 तथाज्ञानं परिच्छिन्नमप्यात्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिण-
 मवलोकयितृबुद्धिपिधायकतयाच्छादयतीव तादृशं सामर्थ्यम् ।
 तदुक्तं - ” घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं यथा
 मन्यते निष्प्रभं चातिमूढः । तथा बद्धवद्भाति यो मूढदृष्टेः
 स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥ ’ इति (हस्तामलकम् १० ।) ॥ ५२ ॥
 अनया आवृत्तस्यात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वादिसंसारसम्भावनापि
 भवति यथा स्वाज्ञानेनावृतायां रज्ज्वां सर्पत्वसम्भावना ॥ ५३ ॥
 विक्षेपशक्तिस्तु यथा रज्ज्वज्ञानं स्वावृत रज्जौ स्वशक्त्या
 सर्पादिकमुद्भावयत्येवमज्ञानमपि स्वावृतात्मनि स्वशक्तादिप्रपञ्चमुद्भावयति
 तादृशं सामर्थ्यम् । तदुक्तम् - ” विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं
 जगत् सृजेत् ” इति । (वाक्यसुधा १३) ॥ ५४ ॥
 शक्तिद्वयवदज्ञानोपहितं चैतन्यं स्वप्रधानतया निमित्तं

स्वोपाधिप्रधानतयोपादनं च भवति ॥ ५५ ॥
 यथा लूता तन्तुकार्यं प्रति स्वप्रधानतया निमित्तं
 स्वशरीरप्रधानतयोपादानञ्च भवति ॥ ५६ ॥
 तमःप्रधानविक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहितचैतन्यादाकाश
 आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी
 चोत्पद्यते ” एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ”
 (तै उ २ । १ । १) इत्यादिश्रुतेः ॥ ५७ ॥
 तेषु जाड्याधिक्यदर्शनात्तमःप्राधान्यं तत्कारणस्य ।
 तदानीं सत्त्वरजस्तमांसि कारणगुणप्रक्रमेण
 तेष्वकाशादिषुत्पद्यन्ते ॥ ५८ ॥
 एतान्येव सूक्ष्मभूतानि तन्मात्राण्यपञ्चीकृतानि चोच्यन्ते ॥ ५९ ॥
 एतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि चोत्पद्यन्ते ॥ ६० ॥
 सूक्ष्मशरीराणि सप्तदशावयवानि लिङ्गशरीराणि ॥ ६१ ॥
 अवयवास्तु ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं बुद्धिमनसी कर्मेन्द्रियपञ्चकं
 वायुपञ्चकं चेति ॥ ६२ ॥
 ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि ॥ ६३ ॥
 एतान्याकाशादीनां सात्त्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः
 पृथक् पृथक् क्रमेणोत्पद्यन्ते ॥ ६४ ॥
 बुद्धिर्नाम निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः ॥ ६५ ॥
 मनो नाम सङ्कल्पविकल्पात्मिकान्तःकरणवृत्तिः ॥ ६६ ॥
 अनयोरेव चित्ताहङ्कारयोरन्तर्भावः ॥ ६७ ॥
 अनुसन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः चित्तम् ॥ ६८ ॥
 अभिमानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः अहङ्कारः ॥ ६९ ॥
 एते पुनराकाशादिगतसात्त्विकांशेभ्यो मिलितेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ ७० ॥
 एतेषां प्रकाशात्मकत्वात्सात्त्विकांशकार्यत्वम् ॥ ७१ ॥
 इयं बुद्धिज्ञानेन्द्रियैः सहिता विज्ञानमयकोशो भवति ॥ ७२ ॥
 अयं कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वाद्यभिमानत्वेनेहलोकपरलोकगामी
 व्यवहारिको जीव इत्युच्यते ॥ ७३ ॥
 मनस्तु ज्ञानेन्द्रियैः सहितं सन्मनोमयकोशो भवति ॥ ७४ ॥
 कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि ॥ ७५ ॥
 एतानि पुनराकाशादीनां रजोशेभ्यो व्यस्तेभ्यः पृथक् पृथक् क्रमेणोत्पद्यते ॥ ७६ ॥
 वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाः ॥ ७७ ॥
 प्राणो नाम प्राग्गमनवान्नासाग्रस्थानवर्ती ॥ ७८ ॥
 अपानो नामावाग्गमनवान्पाय्वादिस्थानवर्ती ॥ ७९ ॥
 व्यानो नाम विष्वग्गमनवानखिलशरीरवर्ती ॥ ८० ॥
 उदानो नाम कण्ठस्थानीय ऊर्ध्वगमनवानुत्क्रमणवायुः ॥ ८१ ॥

समानो नाम शरीरमध्यगताशितपीतान्नादिसमीकरणकरः ॥ ८२ ॥
 समीकरणन्तु परिपाककरणं रसरुधिरशुक्रपुरीषादिकरणमिति यावत् ॥ ८३ ॥
 केचित्तु नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाख्याः पञ्चान्ये
 वायवः सन्तीति वदन्ति ॥ ८४ ॥
 तत्र नाग उद्गिरणकरः । कूर्म उन्मीलनकरः । कृकलः क्षुत्करः ।
 देवदत्तो जृम्भणकरः । धनञ्जयः पोषणकरः ॥ ८५ ॥
 एतेषां प्राणादिष्वन्तर्भावात्प्राणादयः पञ्चैवेति केचित् ॥ ८६ ॥
 एतत्प्राणादिपञ्चकमाकाशादिगतरजोशेभ्योमिलितेभ्य उत्पद्यते ॥ ८७ ॥
 इदं प्राणादिपञ्चकं कर्मेन्द्रियैः सहितं सत्प्राणमयकोशो भवति ।
 अस्य क्रियामकत्वेन रजोशकार्यत्वम् ॥ ८८ ॥
 एतेषु कोशेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृरूपः ।
 मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः ।
 प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः ।
 योग्यत्वादेवमेतेषां विभाग इति वर्णयन्ति ।
 एतत्कोशत्रयं मिलितं सत्सूक्ष्मशरीरमित्युच्यते ॥ ८९ ॥
 अत्राप्यखिलसूक्ष्मशरीरमेकबुद्धिविषयतया वनवज्जलाशयवद्वा
 समष्टिरनेकबुद्धिविषयतया वृक्षवज्जलवद्वा व्यष्टिरपि भवति ॥ ९० ॥
 एतत्समष्ट्युपहितं चैतन्यं सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः प्राणश्चेत्युच्यते
 सर्वत्रानुस्यूतत्वाज्ज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमदुपहितत्वाच्च ॥ ९१ ॥
 अस्यैषा समष्टिः स्थूलप्रपञ्चापेक्षया सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मशरीरं
 विज्ञानमयादिकोशत्रयं जाग्रद्वासनामयत्वात्स्वप्नोऽतएव
 स्थूलप्रपञ्चलयस्थानमिति चोच्यते ॥ ९२ ॥
 एतद्व्यष्ट्युपहितं चैतन्यं तैजसो भवति तेजोमयान्तःकरणोपहितत्वात् ॥ ९३ ॥
 अस्यापीयं व्यष्टिः स्थूलशरीरापेक्षया सूक्ष्मत्वादिति हेतोरेव
 सूक्ष्मशरीरं विज्ञानमयादिकोशत्रयं जाग्रद्वासनामयत्वात्स्वप्नोऽतएव
 स्थूलशरीरलयस्थानमिति चोच्यते ॥ ९४ ॥
 एतौ सूत्रात्मतैजसौ तदानीं मनोवृत्तिभिः सूक्ष्मविषयाननुभवतः
 ” प्रविविक्तभुक्तेऽजसः ” (माण्डू उ ३) इत्यदिश्रुतेः ॥ ९५ ॥
 अत्रापि समष्टिव्यष्ट्योस्तदुपहितसूत्रात्मतैजसयोर्वनवृक्षवत्तदव-
 च्छिन्नाकाशवच्च जलाशयजलवत्तद्गतप्रतिबिम्बाकाशवच्चाभेदः ॥ ९६ ॥
 एवं सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिः ॥ ९७ ॥
 स्थूलभूतानि तु पञ्चीकृतानि ॥ ९८ ॥
 पञ्चीकरणं त्वाकाशादिपञ्चस्वेकैकं द्विधा समं विभज्य
 तेषु दशसु भागेषु प्राथमिकान्पञ्चभागान्प्रत्येकं
 चतुर्धा समं विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां
 स्वस्वद्वितीयार्धभागपरित्यागेन भागान्तरेषु योजनम् ॥ ९९ ॥

तदुक्तम् -

” द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ॥

स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पञ्च पञ्चते ॥” इति ॥ ॥१००॥

अस्याप्रामाण्यं नाशङ्कनीयं त्रिवृत्करणश्रुतेः

पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणत्वात् ॥ १०१ ॥

पञ्चानां पञ्चात्मकत्वे समानेऽपि तेषु च

” वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ” (ब्र सू २ । ४ । २२)

इति न्यायेनाकाशादिव्यपदेशः सम्भवति ॥ १०२ ॥

तदानीमाकाशे शब्दोऽभिव्यज्यते वायौ शब्दस्पर्शावग्नौ

शब्दस्पर्शरूपाण्यप्सु शब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्यां

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च ॥ १०३ ॥

एतेभ्यः पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्य-

मित्येतन्नामकानामुपर्युपरिविद्यमानानामतलवितलसुतलरसातल-

तलातलमहातलपातालनामकानामधोऽधोविद्यमानानां

लोकानां ब्रह्माण्डस्य तदन्तर्गतचतुर्विधस्थूलशरीराणां

तदुचितानामन्नपानादीनां चोत्पत्तिर्भवति ॥ १०४ ॥

चतुर्विधशरीराणि तु जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्यानि ॥ १०५ ॥

जरायुजानि जरायुभ्यो जातानि मनुष्यपञ्चादीनि ॥ १०६ ॥

अण्डजान्यण्डेभ्यो जातानि पक्षिपन्नगादीनि ॥ १०७ ॥

स्वेदजानि स्वेदेभ्यो जातानि यूकमशकादीनि ॥ १०८ ॥

उद्भिज्जानि भूमिमुद्भिद्य जातानि लतावृक्षादीनि ॥ १०९ ॥

अत्रापि चतुर्विधसकलस्थूलशरीरमेकानेकबुद्धिविषयतया

वनवज्जलाशयवद्वा समष्टिर्वृक्षवज्जलवद्वा व्यष्टिरपि भवति ॥ ११० ॥

एतत्समष्ट्युपहितं चैतन्यं वैश्वानरो विराडित्युच्यते

सर्वनराभिमानित्वाद्विविधं राजमानत्वाच्च ॥ १११ ॥

अस्यैषा समष्टिः स्थूलशरीरमन्नविकारत्वादन्नमयकोशः

स्थूलभोगायतनत्वाच्च स्थूलशरीरं जाग्रदिति च व्यपदिश्यते ॥ ११२ ॥

एतद्वाष्ट्युपहितं चैतन्यं विश्व इत्युच्यते सूक्ष्मशरीराभिमानमपरित्यज्य

स्थूलशरीरादिप्रविष्टत्वात् ॥ ११३ ॥

अस्याप्येषा व्यष्टिः स्थूलशरीरमन्नविकारत्वादेव

हेतोरन्नमयकोशो जाग्रदिति चोच्यते ॥ ११४ ॥

तदानीमेतौ विश्ववैश्वानरौ दिग्वातार्कवरुणाश्विभिः

क्रमान्नियन्त्रितेन श्रोत्रादीन्द्रियपञ्चकेन

क्रमाच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धानग्नीन्द्रोपेन्द्रयमप्रजापतिभिः

क्रमान्नियन्त्रितेन वागादीन्द्रियपञ्चकेन

क्रमाद्वचनादानगमनविसर्गानन्दांश्चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युतैः

क्रमान्नियन्त्रितेन मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्येनान्तरेन्द्रियचतुष्केण
क्रमात्सङ्कल्पनिश्चयाहङ्कार्यचैत्तांश्च सर्वानेतान्
स्थूलविषयाननुभवतः ” जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः ” (माण्डू उ ३)
इत्यादिश्रुतेः ॥ ११५ ॥

अत्राप्यनयोः स्थूलव्यष्टिसमष्ट्योस्तदुपहितविश्ववैश्वानरयोश्च
वनवृक्षवत्तदवच्छिन्नाकाशवच्च जलाशयजलवत्तगतप्रतिबिम्बाकाशवच्च
पूर्ववदभेदः ॥ ११६ ॥

एवं पञ्चीकृतपञ्चभूतेभ्यः स्थूलप्रपञ्चोत्पत्तिः ॥ ११७ ॥

एतेषां स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपञ्चानामपि समष्टिरेको
महान्प्रपञ्चो भवति यथावान्तरवनानां समष्टिरेकं महद्वनं भवति
यथा वावान्तरजलाशयानां समष्टिरेको महान् जलाशयः ॥ ११८ ॥
एतदुपहितं वैश्वानरादीश्वरपर्यन्तं चैतन्यप्यवान्तरवनावच्छिन्नाकाशवदवान्तर
जलाशयगतप्रतिबिम्बाकाशवच्चैकमेव ॥ ११९ ॥

आभ्यां महाप्रपञ्चदुपहितचैतन्याभ्यां तप्तायपिण्डवदविविक्तं
सदनुपहितं चैतन्यं ” सर्वं खल्विदं ब्रह्म ” (छान्द उ ३ । १४ । १)
इति (महा) वाक्यस्य वाच्यं भवति विविक्तं सल्लक्ष्यमपि भवति ॥ १२० ॥
एवं वस्तुन्यवस्त्वारोपोऽध्यारोपः सामान्येन प्रदर्शितः ॥ १२१ ॥

३

इदानीं प्रत्यगात्मनीदमिदमयमयमारोपयतीति विशेषत उच्यते ॥ १२२ ॥

अतिप्राकृतस्तु ” आत्मा वै जायते पुत्रः ” इत्यादिश्रुतेः स्वस्मिन्नव
पुत्रेऽपि प्रेमदर्शनात्पुत्रे पुष्टे नष्टे चाहमेव पुष्टो नष्टश्चेत्याद्यनुभवाच्च
पुत्र आत्मेति वदति ॥ १२३ ॥

चार्वाकस्तु ” स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः ” (तै उ २ । १ । १ ”) इत्यादिश्रुतेः
प्रदीप्तगृहात्स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात्स्थूलोऽहं
कृशोऽहमित्याद्यनुभवाच्च स्थूलशरीरमात्मेति वदति ॥ १२४ ॥
अपरश्चार्वाकः ” ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः ” (छा उ ५ । १ । ७)
इत्यादिश्रुतेरिन्द्रियाणामभावे शरीरचलनाभावात्काणोऽहं
बधिरोऽहमित्याद्यनुभवाच्चेन्द्रियाण्यात्मेति वदति ॥ १२५ ॥

अपरश्चार्वाकः ” अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः ” (तै उ २ । २ । १)

इत्यादिश्रुतेः प्राणाभाव इन्द्रियादिचलनायोगादहमशनायावानहं

पिपासावानित्यादि अनुभवाच्च प्राण आत्मेति वदति ॥ १२६ ॥

अन्यस्तु चार्वाकः ” अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः ” (तै उ २ । ३ । १)

इत्यादिश्रुतेर्मनसि सुप्ते प्राणादेरभावादहं सङ्कल्पवानहं

विकल्पवानित्याद्यनुभवाच्च मन आत्मेति वदति ॥ १२७ ॥

बौद्धस्तु ” अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः ” (तै उ २ । ४ । १)

इत्यादिश्रुतेः कर्तुरभावे करणस्य शक्त्यभावादहं कर्ताहं भोक्तेत्याद्यनुभवाच्च

बुद्धिरात्मेति वदति ॥ १२८ ॥

प्राभाकरतार्किकौ तु ” अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः ” (तै उ २ । ५ । १)

इत्यादिश्रुतेर्बुद्ध्यादीनामज्ञाने लयदर्शनादहमज्ञोऽहमज्ञानीत्याद्यनुभवाच्चाज्ञानमात्मेति वदतः ॥ १२९ ॥

भाटस्तु ” प्रज्ञानघन एवानन्दमयः ” (माण्डू उ ५) इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ

प्रकाशाप्रकाशसद्भावान्मामहं न जानामीत्याद्यनुभवाच्चाज्ञानोपहितं

चैतन्यमात्मेति वदति ॥ १३० ॥

अपरो बौद्धः ” असदेवेदमग्र आसीत् ” (छा उ ६ । २ । १)

इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ सर्वाभावादहं सुषुप्तौ नासमित्युत्थितस्य

स्वाभावपरामर्शविषयानुभवाच्च शून्यमात्मेति वदति ॥ १३१ ॥

एतेषां पुत्रादीनामनात्मत्वमुच्यते ॥ १३२ ॥

एतैरतिप्राकृतादिवादिभिरुक्तेषु श्रुतियुक्त्यनुभवाभासेषु

पूर्वपूर्वोक्तश्रुतियुक्त्यनुभवाभासानामुत्तरोत्तरश्रुतियुक्त्यनुभवाभासै-

रात्मत्वबाधदर्शनात्पुत्रादीनामनात्मत्वं स्पष्टमेव ॥ १३३ ॥

किञ्च प्रत्यगस्थूलोऽचक्षुरप्राणोऽमना अकर्ता चैतन्यं चिन्मात्रं

सदित्यादिप्रबलश्रुतिविरोधादस्य पुत्रादिशून्यपर्यन्तस्य जडस्य

चैतन्यभास्यत्वेन घटादिवदनित्यत्वादहं ब्रह्मेति

विद्वदनुभवप्राबल्याच्च तत्तच्छ्रुतियुक्त्यनुभवभासानां

बाधितत्वादपि पुत्रादिशून्यपर्यन्तमखिलमनात्मैव ॥ १३४ ॥

अतस्तत्तद्भासकं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं

प्रत्यक्चैतन्यमेवात्मवस्त्विति वेदान्तविद्वदनुभवः ॥ १३५ ॥

एवमध्यारोपः ॥ १३६ ॥

४

अपवादो नाम रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववद्वस्तुविवर्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादेः

प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वम् ॥ १३७ ॥

तदुक्तम् -

” सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदीरितः ।

अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदीरितः ॥ ” इति ॥ १३८ ॥

तथाहि एतद्भोगायतनं चतुर्विधसकलस्थूलशरीरजातं

भोग्यरूपान्नपानादिकमेतदायतनभूतभूरादिचतुर्दशभुवनान्येतदायतनभूतं

ब्रह्माण्डं चैतत्सर्वमेतेषां कारणरूपं पञ्चीकृतभूतमात्रं भवति ॥ १३९ ॥

एतानि शब्दादिविषयसहितानि पञ्चीकृतानि भूतानि सूक्ष्मशरीरजातं

चैतत्सर्वमेतेषां कारणरूपपञ्चीकृतभूतमात्रं भवति ॥ १४० ॥

एतानि सत्त्वादिगुणसहितान्यपञ्चीकृतान्युत्पत्ति-

व्युत्क्रमेणैतत्कारणभूताज्ञानोपहितचैतन्यमात्रं भवति ॥ १४१ ॥

एतदज्ञानमज्ञानोपहितं चैतन्यं चेश्वरादिकमेतदाधार-

भूतानुपहितचैतन्यरूपं तुरीयं ब्रह्ममात्रं भवति ॥ १४२ ॥

आभ्यामध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्वम्पदार्थशोधनमपि
 सिद्धं भवति ॥ १४३ ॥
 तथाहि - अज्ञानादिसमष्टिरेतदुपहितं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं
 चैतन्यमेतदनुपहितं चैतत्त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानं
 तत्पदवाच्यार्थो भवति ॥ १४४ ॥
 एतदुपाध्युपहिताधारभूतमनुपहितं चैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थोभवति ॥ १४५ ॥
 अज्ञानादिव्यष्टिरेतदुपहिताल्पज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यमेत-
 दनुपहितं चैतत्त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानं
 त्वम्पदवाच्यार्थो भवति ॥ १४६ ॥
 एतदुपाध्युपहिताधारभूतमनुपहितं प्रत्यगानन्दं
 तुरीयं चैतन्यं त्वम्पदलक्ष्यार्थो भवति ॥ १४७ ॥
 अथ महावाक्यार्थो वर्ण्यते । इदं तत्त्वमसिवाक्यं
 सम्बन्धत्रयेणाखण्डार्थबोधकं भवति ॥ १४८ ॥
 सम्बन्धत्रयं नाम पदयोः सामानाधिकरण्यं
 पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावः प्रत्यगात्म-
 लक्षणयोर्लक्ष्यलक्षणभावश्चेति ॥ १४९ ॥
 तदुक्तम् -
 ” सामानाधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता ।
 लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः पदार्थप्रत्यगात्मनाम् ॥ ” इति ॥ १५० ॥
 सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्तावद्यथा सोऽयं देवदत्त इत्यस्मिन्वाक्ये
 तत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकसशब्दस्यैतत्कालविशिष्टदेवदत्त-
 वाचकायंशब्दस्य चैकस्मिन्पिण्डे तात्पर्यसम्बन्धः । तथा च
 तत्त्वमसीति वाक्येऽपि परोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकतत्पाद-
 स्यापरोक्षत्वादि विशिष्टचैतन्यवाचकत्वम्पदस्य चैकस्मिन्चैतन्ये
 तात्पर्यसम्बन्धः ॥ १५१ ॥
 विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धस्तु यथा तत्रैव वाक्ये
 सशब्दार्थतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्यायंशब्दार्थेतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य
 चान्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावः । तथात्रापि वाक्ये
 तत्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य त्वम्पदार्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य
 चान्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावः ॥ १५२ ॥
 लक्ष्यलक्षणसम्बन्धस्तु यथा तत्रैव सशब्दायंशब्दयोस्तदर्थयोर्वा
 विरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धदेवदत्तेन सह लक्ष्यलक्षणभावः ।
 तथात्रापि वाक्ये तत्त्वम्पदयोस्तदर्थयोर्वा विरुद्धपरोक्षत्वापरोक्षत्वादि-
 विशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धचैतन्येन सह लक्ष्यलक्षणभावः ॥ १५३ ॥
 इयमेव भागलक्षणेत्युच्यते ॥ १५४ ॥
 अस्मिन्वाक्ये नीलमुत्पलमिति वाक्यवद्वाक्यार्थो न सङ्गच्छते ॥ १५५ ॥

तत्र तु नीलपदार्थनीलगुणस्योत्पलपदार्थोत्पलद्रव्यस्य च
शौक्यपटादिभेदव्यावर्तकतयान्योन्यविशेषणविशेष्य-
रूपसंसर्गस्यान्यतरविशिष्टस्यान्यतरस्य तदैक्यस्य वा
वाक्यार्थत्वाङ्गीकारे प्रमाणान्तरविरोधाभावात्तद्वाक्यार्थः
सङ्गच्छते ॥ १५६ ॥

अत्र तु तत्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य
त्वंपदार्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य चान्योन्यभेदव्यावर्तकतया
विशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्यान्यतरविशिष्टस्यान्यतरस्य
तदैक्यस्य वा वाक्यार्थत्वाङ्गीकारे प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाद्वाक्यार्थो
न सङ्गच्छते ॥ १५७ ॥

तदुक्तम् -

” संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र सम्मतः ।

अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः ॥ ” इति (पञ्चदशी ७ ७५) ॥ १५८ ॥

अत्र गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीतिवाक्यवज्जहल्लक्षणापि न सङ्गच्छते ॥ १५९ ॥

तत्र तु गङ्गाघोषयोराधाराधेयभावलक्षणस्य वाक्यार्थस्याशेषतो
विरुद्धत्वाद्वाक्यार्थमशेषतः परित्यज्य तत्सम्बन्धितीरलक्षणाया
युक्तत्वाज्जहल्लक्षणा सङ्गच्छते ॥ १६० ॥

अत्र तु परोक्षापरोक्षचैतन्यैकत्वलक्षणस्य
वाक्यार्थस्य भागमात्रे विरोधाद्भागान्तरमपि
परित्यज्यान्यलक्षणाया अयुक्तत्वाज्जहल्लक्षणा
न सङ्गच्छते ॥ १६१ ॥

न च गङ्गापदं स्वार्थपरित्यागेन तीरपदार्थं
यथा लक्षयति तथा तत्पदं त्वंपदं वा
स्वार्थपरित्यागेन त्वंपदार्थं तत्पदार्थं वा
लक्षयत्वतः कुतो जहल्लक्षणा न सङ्गच्छत
इति वाच्यम् ॥ १६२ ॥

तत्र तीरपदाश्रवणेन तदर्थप्रतीतौ लक्षणया
तत्प्रतीत्यपेक्षायामपि तत्त्वंपदयोः श्रूयमाणत्वेन
तदर्थप्रतीतौ लक्षणया पुनरन्यतरपदेनान्यतर-
पदार्थप्रतीत्यपेक्षाभावात् ॥ १६३ ॥

अत्र शोणो धावतीतिवाक्यवदजहल्लक्षणापि न सम्भवति ॥ १६४ ॥

तत्र सोणगुणगमनलक्षणस्य वाक्यार्थस्य
विरुद्धत्वात्तदपरित्यागेन तदाश्रयाश्वादिलक्षणया
तद्विरोधपरिहारसम्भवादजहल्लक्षणा सम्भवति ॥ १६५ ॥

अत्र तु परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यैकत्वस्य
वाक्यार्थस्य विरुद्धत्वात्तदपरित्यागेन तत्सम्बन्धिनो यस्य

कस्यचिदर्थस्य लक्षितत्वेऽपि तद्विरोधपरिहारासम्भवा-

दजहल्लक्षणा न सम्भवत्येव ॥ १६६ ॥

न च तत्पदं त्वंपदं वा स्वार्थविरुद्धांशपरित्यागेनां-

शान्तरसहितं त्वंपदार्थं तत्पदार्थं वा लक्षयत्वतः

कथं प्रकारान्तरेण भागलक्षणाङ्गीकरणमिति वाच्यम् ॥ १६७ ॥

एकेन पदेन स्वार्थांशपदार्थान्तरोभयलक्षणाया

असम्भवात्पदान्तरेण तदर्थप्रतीतौ लक्षणया

पुनस्तत्प्रतीत्यपेक्षाभावाच्च ॥ १६८ ॥

तस्माद्यथा सोऽयं देवदत्त इति वाक्यं तदर्थो वा

तत्कालैतत्कालविशिष्टदेवदत्तलक्षणस्य वाक्यार्थस्यांशे

विरोधाद्विरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्टांशं परित्यज्याविरुद्धं

देवदत्तंशमात्रं लक्षयति तथा तत्त्वमसीतिवाक्यं तदर्थो वा

परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यैकत्वलक्षणस्य

वाक्यार्थस्यांशे विरोधाद्विरुद्धपरोक्षत्वापरोक्षत्वविशिष्टांशं

परित्यज्याविरुद्धमखण्डचैतन्यमात्रं लक्षयतीति ॥ १६९ ॥

अथाधुनाहं ब्रह्मास्मि (वृ उ १ । ४ । १०)

इत्यनुभववाक्यार्थो वर्ण्यते ॥ १७० ॥

एवमाचार्येणाध्यारोपापवादपुरःसरं तत्त्वंपदार्थो

शोधयित्वा वाक्येनाखण्डार्थेऽवबोधितेऽधिकारिणोऽहं

नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावपरमानन्दानन्ताद्वयं

ब्रह्मास्मीत्यखण्डाकाराकारिता चित्तवृत्तिरुदेति ॥ १७१ ॥

सा तु चित्प्रतिबिम्बसहिता सती प्रत्यगभिन्नमज्ञातं परंब्रह्म

विषयीकृत्य तद्गताज्ञानमेव बाधते तदा पटकारणतन्तुदाहे

पटदाहवदखिलकारणेऽज्ञाने बाधिते सति तत्कार्यस्याखिलस्य

बाधितत्वात्तदन्तर्भूताखण्डाकाराकारिता चित्तवृत्तिरपि बाधिता भवति ॥ १७२ ॥

तत्र प्रतिबिम्बितं चैतन्यमपि यथा दीपप्रभादित्यप्रभावभासनासमर्था

सती तयाभिभूता भवति तथा स्वयंप्रकाशमानप्रत्यगभिन्नपरब्रह्मावभासनानर्हतया

तेनाभिभूतं सत् स्वोपाधिभूताखण्डवृत्तेर्बाधितत्वाद्वर्पणाभावे

मुखप्रतिबिम्बस्य मुखमात्रत्ववत्प्रत्यगभिन्नपरब्रह्ममात्रं भवति ॥ १७३ ॥

एवं च सति ” मनसैवानुद्गृह्यम् ” (वृ उ ४ । ४ । १९) ” यन्मनसा न मनुते ”

(के उ १ । ५) इत्यनयोः श्रुत्योरविरोधो वृत्तिव्याप्यत्वाङ्गीकारेण

फलव्याप्यत्वप्रतिषेधप्रतिपादनात् ॥ १७४ ॥

तदुक्तम् -

” फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम् ।

ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ॥ ” इति (पञ्चदशी ६ । १०) ॥ १७५ ॥

” स्वयंप्रकाशमानत्वान्नाभास उपयुज्यते । ” इति च (पञ्चदशी ६ । १२) ॥ १७६ ॥

जडपदार्थाकाराकारितचित्तवृत्तेर्विशेषोऽस्ति ॥ १७७ ॥

तथाहि । अयं घट इति घटाकाराकारितचित्तवृत्तिरज्ञातं घटं
विषयीकृत्य तद्गताज्ञाननिरसनपुरःसरं स्वगतचिदाभासेन
जडं घटमपि भासयति ॥ १७८ ॥

तदुक्तं -

” बुद्धितस्थचिदाभासौ द्वावपि व्याप्नुतो घटम् ।

तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत् ॥ ” इति । (पञ्चदशी ७ । ११) ॥ १७९ ॥

यथा दीपप्रभामण्डलमन्दकारगतं घटपटादिकं विषयीकृत्य

तद्गतान्धकारनिरसनपुरःसरं स्वप्रभया तदपि भासयतीति ॥ १८० ॥

५

एवं भूतस्वस्वरूपचैतन्यसाक्षात्कारपर्यन्तं श्रवणमनन-

निदिध्यासनसमाध्यनुष्ठानस्यापेक्षितत्वात्तेऽपि प्रदर्श्यन्ते ॥ १८१ ॥

श्रवणं नाम षड्विधलिङ्गैरशेषवेदान्तानामद्वितीयवस्तुनि

तात्पर्यावधारणम् ॥ १८२ ॥

लिङ्गानि तूपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्त्याख्यानि ॥ १८३ ॥

तदुक्तम् -

” उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।

अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ ” ॥ १८४ ॥

प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य तदाद्यन्तयोरुपपादनमुपक्रमोपसंहारौ ।

यथा छान्दोग्ये षष्ठाध्याये प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुन

” एकमेवाद्वितीयम् ” (६ । २ । १) इत्यादौ ” ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ” (६ । ८ । ७)

इत्यन्ते च प्रतिपादनम् ॥ १८५ ॥

प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनस्तन्मध्ये पौनःपुन्येन

प्रतिपादनमभ्यासः । यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनि मध्ये

तत्त्वमसीति नवकृत्वः प्रतिपादनम् ॥ १८६ ॥

प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुनः प्रमाणान्तरा-

विषयीकरणमपूर्वता । यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो

मानान्तराविषयीकरणम् ॥ १८७ ॥

फलं तु प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य

वा तत्र तत्र श्रूयमाणं प्रयोजनम् । यथा तत्र ” आचार्यवान्पुरुषो

वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येथ सम्पत्स्ये ” (६ । १४ । २)

इत्यद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्प्राप्तिः प्रयोजनं श्रूयते ॥ १८८ ॥

प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनमर्थवादः ।

यथा तत्रैव ” उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं

मतमविज्ञातं विज्ञातम् ” (६ । १ । ३) इत्यद्वितीयवस्तुप्रशंसनम् ॥ १८९ ॥

प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्तिरुपपत्तिः । यथा
 तत्र ” यथा सौम्येक्येन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं
 स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ” (६।१।४)
 इत्यादावद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वे युक्तिः श्रूयते ॥ १९० ॥
 मननं तु श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो वेदान्तानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिन्तनम् ॥ १९१ ॥
 विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताद्वितीयवस्तुसजातीयप्रत्ययप्रवाहो निदिध्यासनम् ॥ १९२ ॥
 समाधिर्द्विविधः सविकल्पको निर्विकल्पश्चेति ॥ १९३ ॥
 तत्र सविकल्पको नाम ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयापेक्षयाद्वितीयवस्तुनि
 तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेरवस्थानम् ॥ १९४ ॥
 तदा मृन्मयगजादिभानेऽपि मृद्भानवद्वैतभानेऽप्यद्वैतं वस्तु भासते ॥ १९५ ॥
 तदुक्तम् -
 ” दृशिस्वरूपं गगनोपमं परम्
 सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरम् ।
 अलेपकं सर्वगतं यदद्वयम्
 तदेव चाहं सततं विमुक्तमोम् ॥ ” इति
 (उपदेशसाहस्री ७३।१०।१) ॥ १९६ ॥
 निर्विकल्पकस्तु ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयापेक्षयाद्वितीयवस्तुनि
 तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेरतितरामेकीभावेनावस्थानम् ॥ १९७ ॥
 तदा तु जलाकाराकारितलवणानवभासेन जलमात्रावभासवद्वितीय-
 वस्त्वाकाराकारितचित्तवृत्त्यनवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रमवभासते ॥ १९८ ॥
 ततश्चास्य सुषुप्तेश्चाभेदशङ्का न भवति । उभयत्र वृत्त्यभाने
 समानेऽपि तत्सद्भावासद्भावमात्रेणानयोर्भेदोपपत्तेः ॥ १९९ ॥
 अस्याङ्गानि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः ॥ २०० ॥
 तत्र ” अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ” ॥ २०१ ॥
 ” शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ” ॥ २०२ ॥
 करचराणदिसंस्थानविशेषलक्षणानि पद्मस्वस्तिकादीन्यासनानि ॥ २०३ ॥
 रेचकपूरककुम्भकलक्षणाः प्राणनिग्रहोपायाः प्राणायामाः ॥ २०४ ॥
 इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहारं प्रत्याहारः ॥ २०५ ॥
 अद्वितीयवस्तुन्यन्तरिन्द्रियधारणं धारणा ॥ २०६ ॥
 तत्राद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य विच्छिद्यान्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहो ध्यानम् ॥ २०७ ॥
 समाधिस्तूक्तः सविकल्पक एव ॥ २०८ ॥
 एवमस्याङ्गिनो निर्विकल्पकस्य लयविक्षेपकषायरसास्वादलक्षणाश्चत्वारो
 विघ्नाः सम्भवन्ति ॥ २०९ ॥
 लयस्तावदखण्डवस्तनवलम्बनेन चित्तवृत्तेर्निद्रा ॥ २१० ॥
 अखण्डवस्तनवलम्बनेन चित्तवृत्तेरन्यावलम्बनं विक्षेपः ॥ २११ ॥
 लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेरङ्गादिवासनया

स्तब्धीभावादखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः ॥ २१२ ॥
 अखण्डवस्त्वनवलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पकानन्दास्वादनं
 रसास्वादः । समाध्यारम्भसमये सविकल्पकानन्दास्वादनं वा ॥ २१३ ॥
 अनेन विघ्नचतुष्टयेन विरहितं चित्तं निर्वातदीपवदचलं
 सदखण्डचैतन्यमात्रमवतिष्ठते यदा तदा निर्विकल्पकः
 समाधिरित्युच्यते ॥ २१४ ॥

यदुक्तम् -

” लये सम्बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ।
 सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥
 नास्वादयेद्रसं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ” इति च
 (गौडपादकारिका ३ । ४४-४५)
 ” यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ” इति च
 (गीता ६ - १९) ॥ २१५ ॥

६

अथ जीवन्मुक्तलक्षणमुच्यते ॥ २१६ ॥
 जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन
 तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि
 साक्षात्कृतेऽज्ञानतत्कार्यसञ्चितकर्मसंशयविपर्ययादीनामपि
 बाधितत्वादखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठः ॥ २१७ ॥
 ” भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ”
 इत्यादिश्रुतेः (मुण्ड उ २ । २ । ८) ॥ २१८ ॥
 अयं तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादिभाजनेन
 शरीरेणान्ध्यमान्द्यापटुत्वादिभाजनेनेन्द्रियग्रामेणाशना-
 पिपासाशोकमोहादिभाजनेनान्तःकरणेन च पूर्वपूर्ववासनया
 क्रियमाणानि कर्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धारब्धफलानि
 च पश्यन्नपि बाधितत्वात्परमार्थतो न पश्यते । यथेन्द्रजालमिति
 ज्ञानवांस्तदिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति न पश्यति ॥ २१९ ॥
 ” सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव ” इत्यादिश्रुतेः ॥ २२० ॥

उक्तञ्च -

” सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति
 द्वयं च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः ॥
 तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः
 स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥ ” इति (उपदेशसाहस्री ५) ॥ २२१ ॥
 अथ ज्ञानात्पूर्वं विद्यमानानामेवाहारविहारादीनामनुवृत्तिव-
 च्छुभवासनानामेवानुवृत्तिर्भवति शुभाशुभयोरौदासीन्यं वा ॥ २२२ ॥

तदुक्तम् । -

” बुद्धौ द्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचराणं यदि ।

शुनां तत्त्वदृशाञ्चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे ॥ ” इति (नैष्कर्म्यसिद्धिः ४ । ६२]

” ब्रह्मवित्तं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतारः ॥) ” इति च (उपदेशसाहस्री ११५)

॥ २२३ ॥

तदानीममानित्वादीनि ज्ञानसाधनान्यद्वेष्टृत्वादयः सद्गुणाश्चालङ्कारवदनुवर्तन्ते ॥ २२४ ॥

तदुक्तम् -

” उत्पन्नात्मावबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः ।

अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः ॥ ” इति (नैष्कर्म्यसिद्धिः ४ । ६९) ॥ २२५ ॥

किं बहुनायं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानिच्छा-

परेच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्यारब्ध-

फलान्यनुभवन्नन्तःकरणाभासादीनामवभासकः

संस्तदवसाने प्रत्यगानन्दपरब्रह्मणि प्राणे लीने

सत्यज्ञानतत्कार्यसंकाराणामपि विनाशात्परमकैवल्य-

मानन्दैकरसमखिलभेदप्रतिभासरहितमखण्डब्रह्मावतिष्ठते ॥ २२६ ॥

” न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ” (बृ उ ४ । ४ । ६)

” अत्रैव समवनीयन्ते ” (बृ उ ३ । २ । ११)

” विमुक्तश्च विमुच्यते ” (कठ उ ५ । १) इत्यादिश्रुतेः ॥ २२७ ॥

इति सदानन्द योगीन्द्र विरचितो वेदान्तसारनाम ग्रन्थः समाप्तः ।

Encoded and proofread by Sunder Hattangadi sunderh@hotmail.com

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

Last updated June 19, 2003